

Крупина Віктор
(Київ)

**ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИЙ РІВЕНЬ
ПАРТІЙНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УРСР
(друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.)**

Поряд зі змістом впроваджуваної політики кадрове питання є важливим для правильного утілення державної політики. Саме партійні та державні функціонери на місцях мали забезпечувати реалізацію директив, постанов, наказів центрального керівництва, усувати недоліки й надихати населення на виконання поставлених завдань. Чільні представники КП(б)У на місцях були репрезентантами центральної влади, її обличчям. Від здібностей керівника керувати заводом, фабрикою, підприємством, містом, селом, районом, областю залежало ставлення населення до влади у цілому.

Втрати у роки війни багатьох досвідчених функціонерів обумовили заповнення деяких посад людьми з низьким освітнім та/або культурним рівнем. По закінченні війни кадрова проблема далася взнаки. Нова генерація, що приходила до влади, не завжди мала достатній практичний досвід та політико-агітаційну підготовку. Остання обставина була особливо важливою з огляду на актуалізацію політичного суперництва капіталістичної і соціалістичної систем, а отже, перетворення питання дієвості адміністративного апарату на важливе знаряддя боротьби.

Однією з найважливіших проблем для республіки було кадрове забезпечення відновлених партійних, державних і господарських органів, номенклатура посад яких нараховувала бл. 300 тисяч місць, з яких бл. 50 тисяч – керівні обласні та районні посади.

Укомплектованість штатів номенклатурних посад певний час по війні залишалася проблемою. Зокрема, на 1 січня 1946 р. посади керівних працівників номенклатури ЦК КП(б)У були заповнені на 96 %, апарат ЦК – лише на 88 %. Майже аналогічні показники були на рівні номенклатури посад обкомів – щодо керівних працівників радянських, партійних і господарських органів цей показник становив 95,8 %, тоді як апарати обкомів були укомплектовані лише на 90,8 %¹. На 1 січня 1952 р. номенклатура посад ЦК КП(б)У в областях України була заповнена на 98,3 %.

Для підвищення рівня партійної освіти радянської, партійної, господарської номенклатури, а також інтелігенції після закінчення війни було створено 21 вечірній університет марксизму-ленінізму, у яких станом на середину 1946 р. навчалося 4443 особи. У містах Білій Церкві, Умані та Ізмаїлі такі університети були реорганізовані у лекторії і районні партійні школи, оскільки існував брак кваліфікованих викладачів². Чимало осіб займалися «самостійним» вивченням праць класиків марксизму-ленінізму, творів Й. Сталіна, що подеколи перетворювало таке «навчання» на формальність, статистичну необхідність.

2 серпня 1946 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про підготовку і перепідготовку керівних партійних і радянських працівників», якою визнавав зазначений у назві процес «незадовільним». Серед причин низької ефективності закладів політичної освіти були названі гонитва за кількістю слухачів, яка оберталася падінням якості, непринциповістю у

питанні відбору осіб до партійних шкіл, переваженістю планів, що перешкоджало слухачам самостійно вивчати «марксистсько-ленінську теорію»³.

Для упорядкування системи підготовки керівних кадрів ЦК ВКП(б) створював Вищі партійні школи (далі – ВПШ), Академію суспільних наук, республіканські, крайові та обласні партійні школи. В Україні обласні партійні школи відкрились у Києві, Одесі, Львові, Дніпропетровську, Харкові, Сталіно. Уніфіковувались навчальні плани та критерії відбору до цих закладів освіти. У Києві було створено Вищу партійну школу при ЦК КП(б)У.

Головними навчальними дисциплінами у цих школах були історія Комуністичної партії, політична економія і марксистсько-ленінська філософія. Напрацьований за майже 10 років досвід діяльності випускників цих шкіл показав відірваність такої політичної освіти від життя, повсякденної роботи партійців вищого рангу. Цей недолік констатувала постанова ЦК КПРС від 26 червня 1956 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню підготовки керівних партійних і радянських кадрів»: «... дуже мало приділяється часу на вивчення конкретної економіки та організацію промислового і сільськогосподарського виробництва, що є серйозним недоліком у підготовці кадрів і негативно позначається на рівні їх роботи по керівництву господарством»⁴. Слухачі ВПШ отримували диплом про вищу освіту, а республіканські та крайові партійні школи видавали дипломи про освіту, які відповідали статусу учительських інститутів.

Влітку 1948 р. відбувся перший випуск слухачів партійних шкіл. ВПШ при ЦК КП(б)У закінчили 627 осіб. Офіційні дані свідчать про високу успішність слухачів партійних шкіл. Так, 84% випускників української республіканської партійної школи мали відмінні та добрі оцінки, 114 отримали дипломи з відзнакою⁵. На кінець 1952 р. з 14866 посад номенклатури ЦК КПУ кожен п'ятий був випускником Вищої партійної школи, Академії суспільних наук, республіканських або обласних партійних шкіл.

Очевидно, не досить популярним було читання художньої літератури в середовищі районного партійного керівництва. У характеристиці першого секретаря Ситковецького райкому партії Вінницької області Павла Козиря у 1948 р. серед позитивних рис свого підлеглого перший секретар обкому М. Стахурський викоремлював «читання художньої літератури», зокрема «Молодої гвардії» О. Фадеева, низки оповідань і повістей В. Короленка. Як припускає український дослідник Роман Подкур, П. Козир був одним з небагатьох секретарів райкомів Вінницької області, котрі взагалі читали художню літературу⁶. Можна не сумніватись у тому, що районні та обласні номенклатурники були так чи інакше обізнані з працями класиків марксизму-ленінізму, Й. Сталіна (після війни їхні праці перевидувалися великими тиражами), а от твори високого письменства ними ігнорувалися.

Про пріоритет політичної освіти над усебічною професійною свідчить постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 4 березня 1952 р. «Про заходи з усунення недоліків у роботі Міністерства іноземних справ УРСР». Відзначаючи певну неорганізованість, відсутність самовідданості співробітників, недостатню роботу з підготовки кадрів тощо, особливої критики міністерство зазнало через низький рівень освіченості його співробітників. Хоча обов'язкові курси іноземних мов було введено тут ще 1945 р., «до цього часу переважна більшість працівників не володіє жодною іноземною мовою». Як приклад наводилися досвідчені Стаднік, Щербатюк, Шавлак, проте які за 7 років дипломатичної роботи так і не вивчили жодної іноземної мови⁷.

Торкаючись інших освітньо-професійних показників будемо спиратися на статистичні звіти про склад номенклатури ЦК КП(б)У–КПУ на 1 січня кожного року. За 1947–1952 рр. на 2 % збільшилась кількість осіб з вищою освітою, складаючи на 1 січня 1953 р. 30 %.

Одночасно на 6% (до 43 %) зменшилась кількість чиновників з незакінченою середньою, середньою або середньою спеціальною освітою. Більше ніж удвічі (до 5 %) упав показник кількості функціонерів з початковою освітою. Щодо професій, представники яких найчастіше поповнювали партійну еліту УРСР, то даний звіт був недосконалим, проте він демонструє стабільне поповнення номенклатури ЦК інженерами (бл.10 %), випускниками педагогічних ВНЗ або університетів (бл.7 %), незначне збільшення кооптації до республіканської партійної еліти агрономів та інших фахівців з сільського господарства (майже до 5%). Близько 1–1,5 % осіб змінили економічний, юридичний чи медичний фах на партійну діяльність. За даний період середній вік партійної номенклатури ЦК впав з 41 до 40 років, а кількість жінок зросла удвічі – до 744 осіб⁸; за національним складом домінували українці.

Тобто спостерігалось покращення якості партійної еліти. Певне домінування інженерів та фахівців з сільського господарства, на нашу думку, можна пояснити тим, що саме до цих галузей у повоєнній Україні була прикута найбільша увага. Відповідно, саме тут можна було проявити себе, свої здібності, всупереч господарській руйні виконуючи силові плани Москви або Києва. На думку російського дослідника Миколи Романовського, «загальне відставання владної еліти від рівня освіти у країні, не кажучи вже від очікувань суспільства, було, мабуть, найнаочнішою характеристикою групи, яка служила Сталіну і якій судилося стати його колективним спадкоємцем»⁹.

Спіраючись на аналіз основних статистичних даних, професійно-освітньо-віковий портрет секретаря обкому КП(б)У станом на 1 червня 1946 р. виглядав наступним чином: це українець (72 % осіб зі 123 секретарів обкому), здебільшого з вищою (52 %) або незакінченою вищою чи середньою освітою (39 %), який має в основному 5–10-річний стаж партійної роботи (56 %), або ж понад 10 років (29 %)¹⁰. Порівняно з довоєнним періодом спостерігалася тенденція до збільшення осіб з вищою освітою та стажем партійної роботи.

Дещо відрізнялась аналогічна характеристика голови облвиконкому: як правило він був українцем (88 % з 25 осіб), переважно з середньою або незакінченою середньою освітою (56 %), іноді з вищою чи незакінченою вищою (44 %), досвід роботи якого складав понад 10 років (44 %), або ж від 5 до 10 років (40 %). Порівняно з довоєнним періодом збільшилась кількість людей з вищою освітою¹¹.

Станом на 1 листопада 1948 р. досить схожим був портрет I-го секретаря міськкому і райкому: майже виключно особа чоловічої статі (з 893 осіб було лише 4 жінки або 0,45 %), українець (74 %), має 41–45 років (45,5%), середню освіту (45%), вступив до партії у 1930–1940-х рр. (51,6%) або раніше (45,5 %). Більшість перших секретарів мала значний досвід партійної роботи: від 2 до 5-ти років (40 %) або від 5 і більше (45 %). На посаді секретаря райкому працював від 1 до 3-х років (38%), або від 3-х і більше (27 %)¹².

Професіоналізм та високі моральні якості або ж навпаки, їх відсутність, досить часто визначали кар'єрний шлях чиновника. Не відкидаючи суб'єктивні фактори, що впливали на долю високопосадовця (особиста симпатія чи антипатія з боку вищого керівництва, родинні стосунки тощо), зазначимо, що саме ділові якості визначали стан професійних справ посадовця, наслідки його керівництва на визначеній ділянці роботи, а отже, сприяли його підвищенню або спричиняли звільнення.

Опосередковано про культурно-професійний рівень номенклатури свідчать показники просування угору кар'єрними сходами, кількість звільнень та їх причини. З січня до листопада 1948 р. із 2705 секретарів міськкомів і райкомів КП(б)У було звільнено 444 (або 16 %), тоді як на вищу посаду рекомендовано 79 осіб (бл. 3 %), 207 осіб (7,6 %) було відправлено на навчання. 56 осіб (2 %) позбулися посади як такі, що «скомпрометували

себе», причому такі чиновники були виявлені у всіх областях, окрім Станіславської та Миколаївської. Кількість звільнених «як такі, що скомпрометували себе» в областях була різною – від 1 особи у Дніпропетровській, Херсонській, Чернігівській до 5 у Вінницькій та Тернопільській областях, та 6 осіб у Львівській.

За «порушення соціалістичної законності» за цей час в Україні було звільнено 24 особи (1%). Найбільше – 5 осіб – у Одеській області, по 4 – у Сумській та Тернопільській областях¹³. Не будемо абсолютизувати дані радянської статистики з її недосконалістю критеріїв обліку та схильністю до «покращення показників». Отже, з негативним формулюванням «скомпрометували себе» або «за порушення соціалістичної законності» разом було звільнено 80 осіб з 2705 (або 3%). Проте, на нашу думку, це були особи, які здійснили відверто антипартійні або аморальні учинки, приховати які було неможливо, тоді як насправді цей показник був дещо вищим. Принаймні, до таких висновків підштовхує аналіз листів трудящих. Частину партфункціонерів керівної ланки переміщали на інші посади, на аналогічні посади в сусідніх областях чи районах, а таке звільнення кваліфікувалося як «переміщення для укріплення відстаючих ділянок роботи», «переміщені для укомплектування новостворених посад» тощо.

Робота з підбору кадрів залишалася складною і на початку 1950 р. Як зазначалося у рішеннях пленуму Сумського обкому КП(б)У від 28–29 квітня 1950 р. міськкоми і обком у кадровій політиці іноді виявляли зайвий поспіх, не вивчаючи у достатній мірі «політичні і ділові» якості кандидатів на отримання посади, призначаючи на керівну роботу людей, які не справлялися з обов'язками раніше або скомпрометували себе. Тому не дивно, що існував великий відсоток звільнень. Наприклад, за 1949 р. з 257 осіб номенклатури обкому майже кожен п'ятий був звільнений, у т.ч. 96 осіб (або 37%) як такі, що не виправдали себе на роботі¹⁴.

У міру віддалення від війни, налагодження дієздатного адміністративного апарату у центрі та на місцях кількість ротаций номенклатури ЦК КП(б)У змінювалась неоднаково. Із загальної кількості 13–15 тисяч посад цієї категорії щороку відбувалося від 16 до 30% ротаций: бл. 25% у 1945 і 1952 рр., бл. 17% у 1947 і 1952 рр., бл. 30% у 1946 і 1950 рр. З 11–13% до 18–25% щороку зростала кількість осіб, які отримували підвищення. Від 10 до 15% кадрів щороку відправляли за спеціальним набором на навчання до республіканських і загальносоюзних партійних шкіл.

Залишилися без змін показники «негативних ротаций». Так, кожен четвертий-п'ятий чиновник номенклатури ЦК КП(б)У звільнявся як такий, що «не справився з роботою», кожен десятий постраждав через власну компрометацію. Від 2-х до 4-х% номенклатурників найвищого республіканського рівня позбувалися посад за «порушення директив вищих органів». Серед інших причин ротаций, згідно офіційної статистики відділів кадрів, слід назвати також проблеми зі здоров'ям або сімейні причини (бл. 10%). Високим був показник звільнень за графою «з інших причин» (бл. 10–17%), справжній зміст якої був прихованим.

Інформаційна сфера Радянського Союзу, особливо доби сталінщини, була жорстко контрольованою. Періодичні видання та література підлягали цензурі. На фоні досить широкої присутності на сторінках періодичної преси влади (як інституції так і промов, виступів керівників) особистісно-побутовий вимір влади залишався загадкою. Громадяни не знали про смаки, звички, уподобання, здібності чи захоплення вищого керівництва, часто навіть склад сім'ї. Нестача (відсутність) інформації про повсякденне життя «лідерів у Москві чи Києві» не ставала однак причиною появи чуток, пліток, міфів чи анекдотів про них – це загрожувало обвинуваченнями у розповсюдженні «антирадянських висловлювань» з відповідними негативними наслідками. Лідери країни та республіки

поставали сміливими, справедливими, відданими справі «Леніна-Сталіна» борцями за світле майбутнє.

Дещо інакше ситуація складалася з номенклатурою обласного чи районного рівня. Інформації про побутовий бік їхнього життя було більше, адже, по-перше, службові обов'язки вони здійснювали у безпосередньому контакті зі значною кількістю підлеглих. По-друге, інформаційний простір області/району або міста/містечка характеризується швидким і широким обміном новинами. На місцях чиновники перебували «на виду», де приховати якусь очевидну річ було складно.

Манери поведінки керівників вищої ланки були традиційними для їхнього середовища. У силу виконання службових обов'язків партійне та державне керівництво підприємств, установ, вищих органів влади на місцях майже щодня перебувало в контакті з вищим керівництвом та підлеглими. Регулярно стикаючись із директивами, законами і розпорядженнями, вони були змушені демонструвати активність при їх виконанні. Добре знаючи долю незгодних і відчуваючи матеріальні переваги службового становища, політична поведінка більшості представників влади цього рівня була показовою і лояльною до режиму.

Значні втрати в ході війни досвідчених, сміливих та ініціативних кадрів і неможливість заповнити вакансії на відповідальних посадах достойними людьми призводили до заміщення окремих керівних місць людьми без належної кваліфікації та низькими моральними якостями. Це мало негативний вплив на функціонування органів влади та морально-психологічну атмосферу в регіоні. До центральних органів партії надходило чимало скарг на хабарництво, непотизм, пияцтво, «морально-побутовий розклад» та волонтаристичний стиль керівництва на місцях. Така поведінка ставала надбанням громадськості. Хоча про неї не повідомляли ЗМІ, населення знало про це. Викликані здебільшого особистими причинами, ці огріхи, однак, накладали негативний відбиток на позитивний, у цілому, імідж влади та партії.

Подібні негативні явища не були чимось винятковим у тогочасному повсякденні. Вони були складовою єдиного процесу корозії влади, яка пронизувала окремі ланки керівництва на місцях.

Тенденції до поширення подібних манер досить часто йшли «з гори». У січні 1947 р. м. Нікополь відвідав міністр будівництва підприємств важкої індустрії СРСР. Під час перебування у одному з цехів тресту «Нікопольбуд» до нього звернувся робітник тресту Д. Гриньов, який просив у міністра надати йому матеріальну допомогу. За свідченням очевидців, відповідь міністра звучала так: «Коли робив дітей, то мене не запитував, а коли потрібно годувати, то звертаєшся до мене. Вмів робити, вмів і годувати»¹⁵. Обізнаність Кремля з такими висловлюваннями урядовця не завадили йому займати посади міністра до 1956 року.

На західноукраїнських землях коріння негативних проявів полягало в особливостях кадрової політики, здійснюваної тут. Короткочасна довоєнна радянська політика насильницькими методами не викликала симпатії місцевого населення. Визволення Західної України від загарбників поставило перед правлячою партією кадрову проблему: населення вперто ігнорувало «нові органи влади». Кооптовані до системи місцеві функціонери проявляли невисоку старанність.

Наприклад, у листопаді 1947 р. відвідування партійних шкіл для підвищення освітнього і теоретичного рівня комуністами Львівської області становило 40–60 %, зокрема, у Щирицькому районі з 22 осіб школу відвідували 9–10, у Куликівському – 18–20 із 35 осіб, тоді як у республіці загалом цей показник становив 92,7 %¹⁶. Силкові спроби насадити радянський режим наштовхувалися на опір. Збільшення кількості місцевих

кадрів у Комуністичній партії спостерігалось тут з кінця 1940-х рр. Украй низькою була кількість жінок на керівних посадах партійних органів.

Зважаючи на нестачу управлінців і політичну недовіру до місцевих фахівців, на захід республіки направлялися чиновники зі сходу України і всього СРСР. Вони мали стати опорою центральної влади та взірцем для наслідування з боку місцевих. Так, на серпень 1949 р. із загальної кількості 8364 посад номенклатури обкомів КП(б)У в західних областях України з місцевого населення працювало лише 1224 особи (або 14,6 %). В об'єднанні «Укрнафта» у м. Дрогобичі серед керівного складу не було жодного місцевого працівника. За 1948 р. і три місяці 1949 р. Коршевський райком КП(б)У Станіславської та Новоградиського райком Дрогобицької областей прийняли в партію лише по 2 особи¹⁷. Хоча серед прибулих з інших регіонів СРСР та сходу України були фахівці, які сприяли відбудові краю, необізнаність з місцевими умовами і незнання мови викликали певні ускладнення у стосунках з корінними жителями.

Працівники партапарату областей підштовхувалися до підлабузницької поведінки. «Потрібно виховувати апарат так, щоб заходячи до завідуючого за одним лише викликом [він] вже тремтів», – повчав у липні 1948 р. завідуючих відділами призначений другим секретарем Закарпатського обкому КП(б)У Пінчук. – «Я коли був рядовим членом і мене викликали в обком, то стаючи на першу сходинку східців вже тремтіли в мене ноги»¹⁸. Впровадження таких вимог до підлеглих мало наслідком відповідний спосіб їх поводження і характер взаємовідносин. Як характеризував у листі до Й. Сталіна звичаї у Закарпатському обкомі його співробітник Захаров, «в апараті запанувала боязнь обмінюватися думками і про що не будь говорити. Бо підлабузники і «кляузники» все це передавали висуваючись, після чого влаштовувалися гоніння і виживання непокірних людей»¹⁹. Результатом подібних повчань і запровадження традицій стали зневажання принципівості, безініціативність, консерватизм і пасивність чиновників.

Як скаржились секретарю ЦК ВКП(б) А. Жданову працівники Чернівецького облвиконкому, голова останнього А. Колінов вчив своїх підлеглих такому правилу: «Якщо хочете благополуччя собі, то робіть так – якщо вас критикують, то ви говоріть, що вас підміняють і не дають розвернутись, якщо ж Облвиконком за щось хвалять, добийтесь всіма силами довести, що це наша робота. Цим, запевняю вас, що завжди будете живі і здорові»²⁰. Таке виховання підлеглих проходило безкарно для «законодавців стилю» в особі секретарів обкомів, райкомів, керівників інших установ та підприємств. Перевірки щодо стану дисципліни, якщо й проводилися, то здебільшого не підтверджували факти «волютаризму» або «антипартійного стилю керівництва» в роботі адміністрації або ж обмежувалися «пропозиціями» щодо окремих недоліків. Така поведінка вищого керівництва ставала взірцем для управлінців середньої ланки та районних, сільських начальників.

Грубість і нетактовність зустрічалася не лише у відносинах керівних і відповідальних працівників апарату ЦК з підлеглими по відділу, сектору тощо, але і щодо допоміжних служб. Про це 15 грудня 1946 р. скаржився заступнику управляючого справами ЦК КП(б)У Л. Морозову начальник побутової групи А. Беленко. Він звертав увагу керівництва на той факт, що за останній час збільшилася кількість заяв відповідальних і керівних працівників апарату на отримання матеріальної допомоги (одяг, взуття тощо). Отримавши відмову з причин об'єктивного характеру (відсутність матеріалу або безпідставна вимога отримати товари понад норму), останні намагалися тиснути на працівників побутової групи, удаючись до грубощів та образ на адресу останніх²¹.

Нетактовність щодо підлеглих простежувалася і на обласному рівні. У 1946 р. зав. особливим сектором Київського обкому КП(б)У Раїса Фоміна вимагала у підлеглих, аби з

нею розмовляли стоячи. Вона ж робила і зауваження щодо блузок і косинок інструкторці обкому Доценко, закидала «невірний» спосіб показування посвідчення при виході з будівлі обкому²². Як свідчать секретні інформаційні зведення для ЦК ВКП(б), українець некультурно поведив себе на обласному пленумі у грудні 1949 р. перший секретар Херсонського обкому КП(б)У. Згідно стенограми, він висловив 38 грубих реплік на адресу 8 учасників дискусії²³. Некоректні репліки на адресу доповідачів на різних зібраннях і засіданнях допускав у березні 1950 р. і секретар Запорізького обкому КП(б)У.

Таким чином, закінчення війни поставило перед партійним керівництвом України завдання укомплектувати органи партійної влади у центрі та на місцях достойними людьми. Освітній рівень партійної номенклатури був невисоким, проте на загальному фоні «кадрового голоду» видавався досить непоганим. Партійна номенклатура ЦК КП(б)У–КПУ мала у своєму середовищі людей як з початковою, так і вищою освітою. Особи з початковою або середньою освітою повільно витіснялися функціонерами з вищою освітою. Підвищити свій партійно-освітній рівень номенклатура могла у Вищій партійній школі, вечірніх університетах марксизму-ленінізму при міськкомках партії, курсах тощо, проте це була вузькоспеціальна освіта, де давали переважно політичні знання, а не розширювали і поглиблювали загальноосвітній кругозір, не формували практичні навички управління соціальними інституціями.

Втрати у ході війни освічених і культурних людей призводили до заповнення відповідальних посад людьми недостойними, з невідповідними морально-діловими якостями. Культурний рівень багатьох партійних функціонерів залишався невисоким. Повоєнні труднощі та прагнення отримати першорядні матеріальні блага спонукали людей, які мали владу, на аморальні учинки, грубощі у поводженні з підлеглими тощо. Якщо формально освітній рівень можна було покращити і він формально поліпшувався за допомогою партійних шкіл, то рівень культури зростав повільно.

Анотація

Об'єктом дослідження стали освітня, професійна, вікова та ін. характеристики партійної номенклатури УРСР, її культурно-етичний рівень та поведінка.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3915. – Арк. 29–33.

² Там само. – Арк. 58.

³ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1954. Переклад з сьомого російського видання. – Частина III. 1930–1954. – К., 1977. – С. 448–449.

⁴ В.І. Ленін, КПРС про роботу партійного і державного апарату. – К., 1977. – С. 307.

⁵ Агафоненков Е.Ф. Подготовка и переподготовка партийных и советских кадров (1946–1950 гг.) // Вопросы истории КПСС. – 1970. – № 11. – С. 107.

⁶ Подкур Р. Формування та функціонування обласної управлінської мережі в середині 1950-х – на початку 1960-х рр. (на матеріалах Вінницького обкому КП України) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16: На пошану доктора історичних наук, професора Станіслава Владиславовича Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці / Відп. ред. В.А. Смолій: В 2 ч. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 399.

⁷ Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромя, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. – М., 2006. – С. 167.

⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 67. – Спр. 53. – Арк. 1–1 зв.; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 67. – Спр. 392 – Арк. 1–1 зв.

⁹ Романовский М.В. Лики сталинизма. – М., 1995. – С. 68.

- ¹⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3915. – Арк. 33.
- ¹¹ Там само. – Арк. 34.
- ¹² Там само. – Спр. 5077. – Арк. 246.
- ¹³ Там само. – Арк. 249.
- ¹⁴ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 88. – Спр. 952. – Арк. 126.
- ¹⁵ РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 121. – Спр. 575. – Арк. 45.
- ¹⁶ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4479. – Арк.2–3.
- ¹⁷ Баран В. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 499 – 502.
- ¹⁸ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.41. – Спр.35. – Арк.143.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. – Спр.29. – Арк.11.
- ²¹ Там само. – Оп.64. – Спр. 1051. – Арк.25-25 зв.
- ²² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр. 2484. – Арк.1–15 зв.
- ²³ РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.88. – Спр.952. – Арк.21.